

Ναυπλιακά Ανάλεκτα

IX

Τῆς Βενετιᾶς τ' Ἀνάπλι
300 χρόνια από το τέλος μιας εποχής
1715-2015

Επιστημονικό Συμπόσιο
Ναύπλιο, 9-11 Οκτωβρίου 2015

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιστημονική επιμέλεια
Ευτυχία Δ. Λιάτα

ΔΗΜΟΣ ΝΑΥΠΛΙΕΩΝ
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ «ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ»

ΝΑΥΠΛΙΟ 2017

KATEPINA B. KOPPE

Η *NAPOLI DI ROMANIA* ΤΩΝ *STRADIOTI* (15ος-16ος ΑΙ.):
ΠΩΣ Ο ΑΓΩΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΖΕΤΑΙ ΣΕ ΠΑΤΡΙΔΑ

«Το παρελθόν, είναι αυτή η μάζα μικρών περιστατικών, άλλων λαμπρών, άλλων σκοτεινών [...]. Αλλά αυτή η μάζα δεν αποτελεί όλη την πραγματικότητα, όλο το βάθος της ιστορίας που πάνω του μπορεί άνετα να δουλέψει η επιστημονική σκέψη», έγραψε ο Braudel, ο κατεξοχήν ιστορικός της μακράς διάρκειας.¹ Η συγκέντρωση και η επεξεργασία στοιχείων που ανήκουν στο παρελθόν και συνιστούν την ιστορία, περνά μέσα από ερμηνευτικές ατραπούς, στις οποίες οι κάθε είδους διανοητικοί καταναγκασμοί είναι δύσκολο –αν όχι ακατόρθωτο– να αποφευχθούν. Ένα τέτοιο δύσκολο παρελθόν είναι το παρελθόν των μισθοφορικών ομάδων του 15ου-16ου αι., που είναι γνωστές ως *stradioti*.² Θα μοιραστώ μαζί σας τη δική μου συγκομιδή, βάσει των αρχειακών πάντα τεκμηρίων, στην οποία κατέληξα μετά από τη μεγάλη ή μικρή διανοητική περιπέτεια που επιτρέπει κανείς στον εαυτό του, προκειμένου να απαντήσει στο ερώτημα πώς –και κυρίως γιατί– είναι δυνατό να υιοθετεί κανείς μια πατρίδα.

Η στενή σύνδεση του βενετοκρατούμενου Ναυπλίου με τις τύχες του Δεσποτάτου του Μοριά αντανακλάται και στην ονομασία των *stradioti*, που, αντίθετα από ό,τι έχει υποστηριχθεί ως προς την ετυμολογία της (ότι προέρχεται από τη λέξη *strada*), αποτελεί προφανές γλωσσικό δάνειο της ελληνικής (*στρατιώτης*) στη βενετική.³ Ο θεσμός των μισθοφόρων στρατιωτών του είδους που

---

1. F. Braudel, «Ιστορία και Διάρκειες», *Μελέτες για την ιστορία*, μτφρ. Ο. Βαρώνη – Ρ. Σταμούλη, Μνήμων – Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 1986, σ. 21.

2. Η ιδεολογική χρήση του ιστορικού φαινομένου, το οποίο εντοπίστηκε και προβλήθηκε από τον Κωνσταντίνο Σάθα στα τέλη του 19ου αι., υπήρξε έντονη και σε ένα βαθμό εξακολουθεί και σήμερα να στοιχειώνει την επιστημονική ή ιστοριοδιφική παραγωγή τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Ειδικότερος λόγος γι' αυτήν γίνεται στη διδακτορική μου διατριβή με τίτλο *Οι μισθοφόροι stradioti στον βενετικό στρατό. Πολεμική και κοινωνική λειτουργία 15ος-16ος αιώνας*, η οποία εκπονείται στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου (Κέρκυρα) και θα υποστηριχθεί στις αρχές του 2017.

3. Κ. Σάθας, *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής*, εισαγωγή – σχόλια Ν. Ε. Καραπιδάκη, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993, σ. 39-40.

οι *stradioti* αναδείχθηκαν αργότερα, σχετίζεται με τις πολιτικές εποικισμού των τελευταίων δεσποτών του Μοριά και κατ' επέκταση των βυζαντινών αυτοκρατόρων των τελευταίων δύο αιώνων: στην *usanza greca* αναζητούν οι βενετικές πηγές το πρότυπο δημιουργίας αυτών των πολεμικών σωμάτων ατάκτων.⁴ Η βυζαντινή *στρατεία*, η υποχρέωση δηλαδή για πολεμική υπηρεσία –που εντοπίζεται στις βυζαντινές, νομικές κυρίως, πηγές–, αποσκοπούσε εξ αρχής στη δημιουργία *στρατευμένων*, πολεμιστών δηλαδή σε εφεδρεία. Οι πολεμιστές αυτοί προέρχονταν πρωτίστως από ντόπιους. Ιδίως όμως στην υστεροβυζαντινή περίοδο, στρατολογούνταν και άλλες εθνοτικές ομάδες που ενδεχομένως ήταν σε θέση να απειλήσουν την εσωτερική τάξη και ασφάλεια, αν δεν ενσωματώνονταν με κάποιο τρόπο στη βυζαντινή στρατιωτική μηχανή. Η προβληματική των *στρατιωτικών προνοιών* συνδέεται, άμεσα ή έμμεσα, με τις εν λόγω πραγματικότητες.⁵

Οι σημαντικότερες κινήσεις εγκατάστασης πληθυσμών, που προέρχονταν από τη σημερινή γεωγραφική περιοχή της νότιας Αλβανίας (το παλιό Θέμα Δυρραχίου), στο Δεσποτάτο πρέπει να έγιναν από τον Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό γύρω στο 1340 και από τον Θεόδωρο Α΄ Παλαιολόγο μεταξύ 1395 και 1396.⁶ Τα κριτήρια ήταν τόσο οικονομικά όσο και πολιτικοστρατιωτικά. Ενώ

4. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: A.S.V.), Senato, Mar, reg. 4, φ.77ν· βλ. J. Valentini S.J., *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, τ. 21, (1451-1452), Rodolfo Trofeniko, Μόναχο 1975, σ. 75. Πρβλ. Αγγ. Τζαβάρα, «Η οργάνωση της διοίκησης και της άμυνας του Άργους κατά την πρώτη Βενετοκρατία», *Πρακτικά της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Βενετία – Άργος. Σημάδια της βενετικής παρουσίας στο Άργος και την περιοχή του (Άργος, 11 Οκτωβρίου 2008)*, επιμ. Χ. Μαλτέζου – Α. Πανοπούλου, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 60.

5. Για τους θεσμούς της *στρατείας* και της *πρόνοιας*, που συνδέονται με τον βυζαντινό στρατιώτη, βλ. ενδεικτικά Α. Kazhdan, «Pronoia: The History of a Scholarly Discussion», *Mediterranean Historical Review* 10, nos 1/2 (1995), σ. 132-163· P. Magdalino, «The byzantine army and the land: from stratotikon ktema to military pronnoia», *Το Εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνας)*, επιμ. Κ. Τσικνάκης, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2007, σ. 15-36. Τα ζητήματα αυτά και την ενσωμάτωση εθνοτικών ομάδων, όπως οι αλβανικές, στη βυζαντινή επικράτεια μέσω της στρατολόγησής τους πραγματεύομαι αναλυτικότερα στη διδακτορική μου διατριβή.

6. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν μαρτυρίες για τη συμπεφωνημένη μετανάστευση αρκετών ομάδων φυλάρχων-πολεμιστών του Θέματος Αρβάνου-Δυρραχίου, μετά τις εκστρατείες για να καταπνιγούν οι τοπικές εξεγέρσεις του 1337 και 1342-1343. Μολονότι η έκταση αυτής της μετανάστευσης δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι οι ομάδες αυτές πιθανότατα συνόδευσαν τον Μανουήλ Καντακουζηνό, γιο του αυτοκράτορα, όταν ανέλαβε τα καθήκοντά του στο Δεσποτάτο (1349-1380). Εξάλλου, μέλημα του Μανουήλ ήταν η καθυπόταξη των *δυνατών* γαιοκτημόνων, έργο για το οποίο απαιτούνταν έμπιστο σε αυτόν στράτευμα. Οι άνθρωποι αυτοί εγκαταστάθηκαν στην πε-

για την πρώτη περίπτωση ο αριθμός των εποίκων δεν είναι γνωστός, στη δεύτερη εικάζεται ότι πάνω από 10.000 άνθρωποι με τα κοπάδια τους πέρασαν μέσω Ισθμού στην Πελοπόννησο,⁷ εγκαταστάθηκαν σε ακαλλιέργητες εκτάσεις του Δεσποτάτου και αποτέλεσαν τους –αρχικά τουλάχιστον– «προθύμους και αγαθούς στρατιώτας» του.⁸ Αρκετοί όμως εξ αυτών κατέληξαν και σε ιδιωτικές γαίες των *δυνατών*, αποτελώντας, σε πολλές περιπτώσεις, τους ιδιωτικούς τους στρατούς.

Το πρώτο κύμα των εποικισμών για το βενετικό Ναύπλιο έγινε στα μέσα του 15ου αι. και οι έποικοι προερχόταν από τις περιοχές του Δεσποτάτου. Επρόκειτο για δυσανεστήμενους Αλβανούς μετανάστες που ανήκαν στη φάρα των Μπούα, επειδή στα πράγματα του Δεσποτάτου είχαν προκριθεί οι άσπονδοι εχθροί τους, οι Μπόχαλη.⁹ Ο Μπούας Κούκης ήταν από τους πρώτους που προσφέρθηκαν, το 1423-1425, να έλθει στην υπηρεσία των Βενετών από την Αρκαδία, όντας σε ρήξη με τον Θεόδωρο Παλαιολόγο. Οι άνδρες του, μαζί με τις οικογένειές τους, εγκαταστάθηκαν ανάμεσα στο Άργος και το Ναύπλιο, στους πρόποδες του Προφήτη Ηλία.¹⁰ Καθώς οι εμφύλιοι πόλεμοι για την

ριοχή της Βελγιοστής: βλ. Th. Spandugnano, *De la origine deli imperatori Ottomani* [...], *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, publiés sous les auspices de la Chambre des députés de Grèce par C. N. Sathas, J. Maisonneuve Libraire-Éditeur, Παρίσι 1890, σ. 144 [στο εξής: *Spandugnis*]. Επίσης, βλ. D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, τ. Α', Variorum, Λονδίνο 1975, συμπλήρωμα από τη Χ. Μαλτέζου, σ. 101-102. Για τις εν λόγω εκστρατείες βλ. *Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris, Historiarum libri IV Graece et Latine*, τ. Α', B. G. Niebuhr, Impensis. Ed. Weberi, Βόννη 1828, σ. 495-497, και τ. Β', B. G. Niebuhr, Impensis. Ed. Weberi, Βόννη 1831, σ. 318-322. Ειδικότερα για τη δράση του Μανουήλ στον Μοριά βλ. D. Mc Nicol, *Καντακουζηνός, ο απρόθυμος αυτοκράτορας*, μτφρ. Κ. Χαλμούκου, Γκοβόστης, Αθήνα 2008, σ. 166-167. Για τη δημογραφική αποτύπωση καθώς και για αντικρουόμενες για το ζήτημα αυτό μελέτες, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο – Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985, σ. 81.

7. «Μανουήλ Παλαιολόγου, Λόγος επιτάφιος εις τον αυτάδελφον αυτού δεσπότην πορφυρογέννητον κυρ Θεόδωρον τον Παλαιολόγον», στο: Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Γ', Β. Ν. Γρηγοριάδης, Αθήνα 1972, σ. 41-42.

8. Στο ίδιο, σ. 42.

9. Οι Μπόχαλη εντάχθηκαν στον στρατό του Κωνσταντίνου Δραγάση Παλαιολόγου, όπως και οι Μπोजική: βλ. *Laonici Chalcocondylae Atheniensis, Historiarum Libri Decem ex recognitione Imm. Bekkeri*, Impensis Ed. Weberi, Βόννη 1843, σ. 408, 475· *Spandugnis*, σ. 156-157. Για τους αρχηγούς τους βλ. και παρακάτω.

10. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, τ. 3, J. Maisonneuve Libraire-Éditeur, Παρίσι 1882, σ. 323 [στο εξής: *Μνημεία*]. Κατοννοτόπια τα αποκαλεί ο Σφραντζής: βλ. *Georgii Sphrantzae Chonicon*, εκδ. R. Maisano, Consilio Academiae Nationalis Lynceorum, Ρώμη 1990, σ. 158.

εξουσία του Δεσποτάτου εντεινόνταν, το κύμα των αποσκιρτήσεων προς τις ασφαλέστερες βενετικές κτήσεις της Πελοποννήσου, ενώπιον της τουρκικής μάλιστα απειλής, γινόταν μεγαλύτερο.

Η πλειονότητα εκείνων των ανθρώπων, που περιπλανούνταν στην κεντρική και νοτιοανατολική Πελοπόννησο, εγκαταστάθηκε στο Άργος, περιοχή που είχε αποψιλωθεί πληθυσμιακά μετά από τη μεγάλη τουρκική επίθεση του 1397. Το 1451 η βενετική διοίκηση είχε προσκαλέσει επισήμως όσους επιθυμούσαν να εγκατασταθούν εκεί, με συγκεκριμένα ανταλλάγματα: 40 στρέμματα γης, 4 στρέμματα αμπέλια για κάθε οικογένεια, μαζί με οικοδομικό υλικό για να ξαναφτιαχτούν οι κατεστραμμένες οικίες ή να χτιστούν νέες. Ανάμεσα στους άλλους, στην πρόσκληση ανταποκρίθηκαν και 115 ελληνικές οικογένειες από τον Μοριά.¹¹

Το δεύτερο κύμα εποικισμών προς το Ναύπλιο, στα τέλη του 15ου αι., αφορούσε –εκτός από παλιούς– και σε νέους μετανάστες. Στους παλιούς συγκαταλέγονταν ομάδες Αλβανών που είχαν από δεκαετίες εγκατασταθεί στη Μάνη, στην περιφέρεια της Μεθώνης και της Κορώνης, καθώς και πολυάριθμων Ελλήνων προσφύγων που αναζητούσαν ένα χριστιανικό καταφύγιο μπροστά στην οθωμανική προέλαση.¹² Ο Μανουήλ Μπόχαλης, που ήταν στην πρώτη γραμμή της άμυνας του Δεσποτάτου και συγγένευε με τους Παλαιολόγους, εντάχθηκε με τους άνδρες του στις μισθοφορικές δυνάμεις του Ναυπλίου το 1461.¹³ Στην

11. Τα γεγονότα της εισβολής του 1397 στο Άργος αναφέρονται ως η αιτία για τις εποικιστικές κινήσεις της Βενετίας: 14.000 άνθρωποι σφαγιάστηκαν, κήκκαν τα πάντα, το φρούριο ερημώθηκε: A.S.V., Senato, Misti, reg. 44, φ. 62v. Βλ. και P. Topping, «Argos e Nauplia in the Rubrics of the Senato Misti (1380-1413)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), σ. 180, αρ. 38. Υπολογίζεται ότι κάτι λιγότερο από 1.000 άτομα από το Δεσποτάτο ήλθαν για να εγκατασταθούν το 1451 στη ναυπλιακή ενδοχώρα: A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ. 76v (26 Ιουλίου 1451). Βλ. και πιο πάνω, υποσ. 4.

12. Για τους πολυάριθμους πρόσφυγες που κατέκλυσαν το Ναύπλιο, παραπονιόταν ο Aloysio Bon, capitano Ναυπλίου, στον δούκα της Κρήτης: όλη η ύπαιθρος ήταν κατειλημμένη (*occupata*) και η αγροτική παραγωγή κατεστραμμένη: *Dokumente pēr historinē e shqipërisë 1479-1506 : Pjesa e dytë (1499-1506)*, εκδ. I. Zamputi, Akademia e Shkenca-ve e Republikës popullore socialiste të Shqipërisë, Τίρανα 1979, σ. 126-127, αριθ. 6 (28 Οκτωβρίου 1499).

13. Αρχηγός των Αλβανών στρατιωτών του Δεσποτάτου, που δρούσαν στην περιοχή του Λεονταρίου. Αναφέρεται λανθασμένα ως Θεόδωρος (Κ. Η. Μπίρης, *Αρβανίτες Οι Δωριείς του Νέου Ελληνισμού*, Μέλισσα, Αθήνα ³1997, σ. 122, που αναπαράγει λανθασμένο χωρίο του Σπανδούνη: *Spandugnis*, σ. 156.30-35). Εικάζουμε ότι η φάρα του ήταν ανάμεσα σε εκείνες που πρωτοεγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Βελιγοστής με τις ρυθμίσεις του Μανουήλ Καντακουζηνού· βλ. πιο πάνω, υποσ. 6. Ο ίδιος και η οικογένειά του καταδιώχθηκαν αμείλικτα από τον Θωμά Παλαιολόγο, επειδή υποστήριξε την εκλογή του Δημητρίου. Οι Μπόχαλη συγγένευαν με τους Παλαιολόγους συνεχίζοντας την οικογενειακή

ποιήσει τους ανθρώπους αυτούς ενάντια στο Δεσποτάτο.¹⁷ Πράγματι, το 1450 η εγκληματικότητα στα περίχωρα του Ναυπλίου είχε αυξηθεί αισθητά. Όπως πληροφορούμαστε από πρεσβεία των κατοίκων του Ναυπλίου, αλβανικές ομάδες που δεν είχαν γίνει δεκτές στην κτήση, διενεργούσαν φόνους και ληστείες εις βάρος τόσο των κατοίκων της υπαίθρου όσο και των ταξιδιωτών. Γι' αυτό διαμαρτύρονταν πρωτίστως οι Αργείοι. Αν και γνώριζαν ότι ως προς τη μέριμνα που επιδείκνυε η Βενετία, η περιοχή τους ερχόταν δεύτερη, μετά το Ναύπλιο, δεν έπαυαν να ζητούν να αυξηθεί ο αριθμός των υπηρετούντων *stradioti* στην περιοχή τους, διότι κατά τη γνώμη τους «οι Αλβανοί μόνον αυτούς φοβούνταν», υπερτονίζοντας παράλληλα ότι «το Ναύπλιο θα εξακολουθούσε να ευημερεί μόνο αν το Άργος ήταν πλήρως προστατευμένο».¹⁸ Η πρώτη, λοιπόν, αποστολή που είχαν οι αυτόχθονες μισθοφόροι και οι στρατολογημένοι *albanesi greci stradioti* του Ναυπλίου, ήταν εναντίον των παραβατών της υπαίθρου, δηλαδή εναντίον των ατάκτων που λυμαίνονταν την ενδοχώρα της κτήσης.

Μέχρι το 1460, τόσο οι Αλβανοί *στρατιώται* που είχαν διαφύγει στο Ναύπλιο, όσο και οι οικογένειες των Αλβανών ποιμένων της συνοριακής γραμμής μεταξύ του Δεσποτάτου και των βενετικών κτήσεων της υπαίθρου αποτελούσαν το μήλο της έριδος μεταξύ των δύο επικρατειών. Οι αριθμοί των υπηρετούντων *stradioti* στο Ναύπλιο δεν ήταν ακόμα σημαντικοί, τουλάχιστον όχι στον βαθμό που ήταν στο Δεσποτάτο του Μορέως. Όμως το Δεσποτάτο δεν παρέλειπε να διεκδικεί αυτούς τους ανθρώπους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, να μην αναγνωρίζει το καθεστώς υπό το οποίο τελούσαν, και να εποφθαλμιά τη γη που τους είχε παραχωρηθεί. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι οι *κεφαλές* στα προκεχωρημένα φρούρια, όπως το Μουχλί, αμφισβητούσαν με κάθε ευκαιρία τη βενετική δικαιοδοσία, αρπάζοντας τις οικογένειες των *stradioti* μαζί με τα ζώα τους, υποχρεώνοντας τους αγρότες να καταβάλουν φόρο βοσκής (*ερμπάτικο*) και αιχμαλωτίζοντάς τους ή στέλνοντας δικούς τους στρατιώτες να χτυπήσουν τους πρώην συμπολεμιστές τους ή τους συγγενείς τους, για να τους πείσουν να επιστρέψουν. Ο κυβερνήτης του φρουρίου Δημήτριος Λά-

17. Ο δεσπότης του Μυστρά Δημήτριος Παλαιολόγος ζήτησε από τους Βενετούς της Μεθώνης και της Κορώνης να μη δεχθούν στο έδαφός τους εχθρούς του. «Volumus quod debeatum esse neutralis», ήταν η απάντηση των αρχών· στο ίδιο, φ. 2r (12 Σεπτεμβρίου 1450). Η ίδια απάντηση («quam vos et alia regimina nostra in rebus illis semper fuerunt neutralia») επαναλήφθηκε και μετά το 1453, στον ορίζοντα των αναταραχών που ακολούθησαν την άλωση της Πόλης, προκειμένου να επαναβεβαιωθεί στον Θωμά Παλαιολόγο ότι σε καμιά βενετική κτήση δεν παραχωρήθηκε καταφύγιο σε Αλβανούς συνωμότες του Δεσποτάτου· βλ. στο ίδιο, reg. 5, φ. 14r (11 Δεκεμβρίου 1453) και φ. 41r (21 Ιουνίου 1454). Βλ. και πιο πάνω, υποσ. 13.

18. Στο ίδιο, reg. 4, φ. 77v-78r (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Άργους [*Ad quartum*]. Πρβλ. και στο ίδιο, φ. 80v (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Ναυπλίου [*Ad undecimum*].

σκαρης δεν δίστασε να ξυλοκοπήσει άγρια μια πρεσβεία του Ναυπλίου εξευτελίζοντας, μάλιστα, τον απεσταλμένο τού διοικητή της πόλης, που πήγε να διαμαρτυρηθεί για τη συμπεριφορά του κυβερνήτη.¹⁹

Οι διαταγές της Βενετίας προς τις αρχές του Ναυπλίου ήταν να κρατήσουν όσο το δυνατόν ουδέτερη και επιφυλακτική στάση, ενώ η ίδια αναλωνόταν σε διαβήματα προς τον δεσπότη για να συγκρατήσει τους αξιωματούχους του, αναμένοντας να ξεκαθαρίσει η κατάσταση στην Πελοπόννησο. Παράλληλα, αφοσιώθηκε στην εσωτερική οργάνωση των μισθοφορικών ομάδων της, κάτι που δεν αποδείχθηκε εύκολο στην πράξη. Πρώτα από όλα, ούτε η αποδοχή των νεοφερμένων από τον τοπικό πληθυσμό ήταν δεδομένη, ούτε οι νεοφερμένοι επέδειξαν πνεύμα συνεργασίας. Οι αλβανικές ως προς τη φυλετική σύσταση ομάδες, με την αρχαϊκή κοινωνική οργάνωση, από τη φύση τους ανασφαλείς στο νέο περιβάλλον, εξακολούθησαν να οργανώνουν την καθημερινότητά τους βάσει της ρουτίνας που επέβαλλαν οι αγροτοκτηνοτροφικές εργασίες. Ζούσαν σε κατούνες, ο αρχηγός των οποίων (*πριμικήριος*) συγκέντρωνε το γήμορο, τον μόνο φόρο επί της αγροτικής παραγωγής που υποχρεούνταν να πληρώνουν στη Βενετία.²⁰

Δύο ήταν τα στοιχεία που συντέλεσαν στη γρηγορότερη ενσωμάτωση αυτών των εποίκων στην κτήση: πρώτον, οι εκτεταμένες πατριές που είχαν δημιουργηθεί εντός των ομάδων, ευνοούσαν τις εξωγαμίες, που αναγκαστικά γίνονταν με Έλληνες. Δεύτερον, τα πολεμικά στοιχεία των φατριών, οι νέοι άνδρες που γίνονταν *stradioti*, ανέπτυξαν γρήγορα κουλτούρα επαφής με το ντόπιο στοιχείο και φυσικά με τους Βενετούς. Είναι αλήθεια, βεβαία, ότι τις πρώτες δεκαετίες οι

19. Στο ίδιο, φ. 78r (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Άργους [*Ad sextum*] και φ. 80v (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Ναυπλίου [*Ad undecimum*]. Πίσω από την επιβολή του φόρου βοσκής κρυβόταν φυσικά το δικαίωμα κυριαρχίας της μίας ή της άλλης αρχής στη συγκεκριμένη επικράτεια. Με την τακτική αυτή όλα τα σύνορα της ναυπλιακής κτήσης των Βενετών είχαν γίνει «γκρίζες ζώνες». Για το Μουχλί βλ. Ε. Darkό, «Η ιστορική σημασία και τα σπουδαιότερα ερείπια του Μουχλίου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 10 (1933), σ. 454-482· Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου*, ό.π., σ. 56-59, όπου και βιβλιογραφία.

20. A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ. 78r (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Άργους [*Ad sextum*]. Οι κατούνες ήταν προσωρινοί καταυλισμοί που χρησιμοποιούσαν οι βοσκοί στις εποχιακές τους μετακινήσεις· J. Cvijič, *La péninsule balcanique*, A. Colin, Παρίσι 1918, σ. 134, 178. Το *γεώμορο/γήμορο* δηλώνει έγγεια πρόσοδο, εισόδημα που καρπωνόταν ο γαιοκτήτης από τους αγρολήπτες-καλλιεργητές των κτημάτων, το οποίο ισοδυναμούσε με ένα ορισμένο ποσοστό επί της παραγωγής· βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 116. Ιδίως για το γήμορο που κατέβαλλαν οι έποικοι του Ναυπλίου βλ. A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ. 123v (13 Μαΐου 1452), πρεσβεία Ναυπλίου, [*Ad nonum*].

Βενετοί αναγκάστηκαν να παίξουν τον ρόλο του διαμεσολαβητή ανάμεσα στους Αλβανούς *stradioti*, τους Ελληνοαλβανούς *stradioti*, τους αυτόχθονες *stradioti* και τους μετοίκους. Συναντάμε όλους τους δυνατούς συνδυασμούς: ο Κομίνης Φράσινας, αρχηγός στρατιωτών, οι πρόγονοι του οποίου ήλθαν από τη Μάνη, διεκδικούσε τα ίδια εύφορα εδάφη στο Καστρί με τους Μποζίκηδες που είχαν έρθει από την Αρκαδία· μια έριδα που κατέληξε σε προσωπικές αψιμαχίες των οικογενειών τους και σε ατέλειωτες παραστάσεις ενώπιον της βενετικής διοίκησης.²¹ Ο Μαρτίνος Μάνεσης, που ανήκε σε σχετικά παλαιότερη ομάδα Αλβανών εποίκων, συγκρούσαν για δεκαετίες για τα σύνορα των κτημάτων που είχαν παραχωρηθεί στην οικογένειά του, με τον Δομήνικο Ρένεση, Ελληνοαλβανό *stradioto* που είχε εγκατασταθεί τελευταία στην κτήση.²²

Πέρα από τις εδαφικές αντιδικίες που δεν είχαν εθνοτικό πρόσημο, η πόλωση που δημιουργούσε το διαφορετικό πολιτισμικό καθεστώς από το οποίο εκκινούσαν οι ομάδες των «ξένων» έναντι των «παλιών» κατοίκων του Ναυπλίου, αντανακλάται στην περίπτωση της τέλεσης των θρησκευτικών δικαιωμάτων των δύο πλευρών, των Ελλήνων *stradioti* και των Αλβανών *stradioti*. Στο Ναύπλιο, μέχρι και τη δεύτερη δεκαετία του 1500, μνημονεύεται η ύπαρξη πρωτοπαπά των Ελλήνων και πρωτοπαπά των Αλβανών, που ήταν ορθόδοξοι και οι δύο –κάτι που δεν είχε προκύψει σε καμιά άλλη βενετική κτήση.²³ Επίσης, ενώ παλαιότεροι *stradioti*, προερχόμενοι από περιοχές του Μοριά, βρίσκονταν σε κοινές ομάδες ιππέων με Έλληνες, ντόπιους ή Μοραίτες, οι νεότεροι *stradioti* αρνούνταν κατά κανόνα να υπηρετήσουν υπό Έλληνα αρχηγό. Κάτι αντίστοιχο απαίτησαν και πολλοί Έλληνες μισθοφόροι.²⁴ Μετά όμως από σύντομο χρονικό διάστημα συμβίωσης, οι διαχωρισμοί αυτοί αμβλύνθηκαν.

Σημαντικότερος παράγοντας διχασμού ήταν η εκμετάλλευση των μεταναστών που εργάζονταν σε φέουδα ως καλλιεργητές, πραγματικότητα που γεννούσε μεγάλη δυσανεμία στους *stradioti* που είχαν προκύψει από τέτοιες ομάδες, απέναντι στο ελληνικό στοιχείο. Το θέμα διαπερνά ως «λευκός θόρυβος» τις εκθέσεις των Βενετών αξιωματούχων και εντείνεται στα έγγραφα των πρεσβειών της κοινότητας προς τη Βενετία. Κορυφώνεται, τέλος, στον πόλεμο των πρεσβειών του 1451, μεταξύ των κατοίκων του Ναυπλίου και του Άργους.²⁵ Οι λιγοστές ισχυρές οικογένειες που διατηρούσαν φέουδα

21. A.S.V., Capi del Consiglio di X, Lettere, filza 7, φ. 516 (1 Αυγούστου 1497).

22. A.S.V., Consiglio di X, Parti Miste, filza 13, 154r (8 Μαΐου 1500)· στο ίδιο, Capi del Consiglio di X, Lettere, busta 14, 39 (30 Μαρτίου 1512).

23. Έκθεση του bailo et capitano di Napoli di Romania Nicolò Giustignan (Αύγουστος 1525)· βλ. *Μνημεία*, τ. 6, Παρίσι 1884, σ. 245, στ. 27-39.

24. Στο ίδιο, σ. 244, στ. 24-28.

25. Πρόκειται για τις πρεσβείες του 1451 με αιτήματα των Ναυπλιωτών και των Αργείων· βλ. A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ.77v-78v και 78v-80v· Valentini, *Acta Albaniae*

στο Άργος, εννοούσαν να ασκούν τα δικαιώματά τους έναντι των εποίκων καλλιεργητών με δεσποτισμό: «τους διέταζαν, τους ασκούσαν βία, άρπαζαν το βιος τους, τους φυλάκιζαν και σε όποιον αντιδρούσε έλεγαν ότι τους ανήκαν [...]. Άρπαζαν τους φόρους που μάζευαν [...]. Και εκείνοι διαμαρτύρονταν καταφεύγοντας στις βενετικές αρχές, λέγοντας ότι δεν θέλουν να είναι υπό την εποπτεία τους και ότι προτιμούσαν να φύγουν [...]».²⁶

Ο Μανόλης Μούρμουρης, που καταγόταν από τη Μεθώνη, ανήκε στην ισχυρή γαιοκτησία των *nobili* του Ναυπλίου. Είχε οικτρό τέλος: αποκεφαλίστηκε από τον σουλτάνο Βαγιαζήτ σε μια διπλωματική αποστολή των Ναυπλιωτών στον πόλεμο του 1499-1503. Επίσης, μέλος των επιφανών του Ναυπλίου ήταν ο Ιωάννης Κατέλλος, το όνομα του οποίου εμφανίζεται σε μια αμφιλεγόμενη πρεσβεία προς τη Βενετία. Οι απόγονοι και των δύο κατέληξαν να γίνουν αρχηγοί ομάδων *stradioti*, πολλοί εκ των οποίων προέρχονταν από τις οικογένειες εκείνων που καλλιεργούσαν τα φεουδαρχικά εδάφη τους. Η παρουσία τους είναι αισθητή στην Ελληνική Αδελφότητα Βενετίας.²⁷

Veneta saeculorum XIV et XV, ό.π., σ. 75. Πρβλ. Τζαβάρα, «Η οργάνωση της διοίκησης και της άμυνας του Άργους», ό.π., σ. 59-63 και 64-72.

26. A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ. 78r (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Άργους [*Ad sextum*].

27. Αγγ. Τζαβάρα, «Devozione, violenza e uva passa. Le famiglie di Mourmouris e Catello di Nauplion nel XV secolo», *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, *Atti del Convegno Internazionale di Studi (Βενετία, 3-7 Δεκεμβρίου 2007)*, επιμ. Χ. Μαλτέζου – Αγγ. Τζαβάρα – Δ. Βλάχση, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2009, σ. 597-611· της ίδιας, «Η οργάνωση της διοίκησης και της άμυνας του Άργους», ό.π., σ. 43, 47. Πρέπει όμως να σημειώσουμε εδώ, επειδή δεν έχει επισημανθεί στις εργασίες αυτές, παρότι προκύπτει από τα σχετικά έγγραφα, ότι η αμφισβήτηση της νομιμοποίησης των πρέσβων ήταν μία εκ των συνεπειών της ατελούς διαμόρφωσης των χαρακτηριστικών του Ναυπλίου ως αστικής κοινότητας. Γνωρίζουμε ότι το Συμβούλιο της πόλης αποτελούσαν, λόγω έλλειψης θεσμικού πλαισίου, ελάχιστοι πολίτες προερχόμενοι από ισχυρές οικογένειες και όσοι κατά τεκμήριο απολάμβαναν κύρους και δύναμης –πάνω-κάτω 30 άτομα. Ήταν πολύ εύκολο να χειραγωγηθούν οι αποφάσεις, αφού τα περισσότερα από τα μέλη ήταν αναλφάβητοι: Έκθεση του Nicolò Giustignan· βλ. *Μνημεία*, τ. 6, ό.π., σ. 245-246. Για τους Μούρμουρη στην Ελληνική Αδελφότητα βλ. Φ. Μαυροειδή, *Συμβολή στην ιστορία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ΄ αιώνα. Έκδοση του Β΄ Μητρώου Εγγραφών (1533-1562)*, Καραβίας, Αθήνα 1976, σ. 102-103, 345-346 [στο εξής: *Συμβολή*]· Ε. Λιάτα, «Μνείες θανάτων Ελλήνων της Βενετίας από τα ταμιακά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας των ετών 1536-1576», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), σ. 212, 221-222, 224, 229· *Τα Πρακτικά των Συνελεύσεων της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας: Εκλογές και Αποφάσεις. Βιβλίο Α΄ (1558-1601)*, εκδ. Κ. Β. Κορρέ, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα – Βενετία 2012, σ. 418-419. Για την οικογένεια Μούρμουρη ετοιμάζω αυτοτελή μελέτη.

Αξίζει να σταθούμε λίγο στην οικογένεια Μούρμουρη (Mormori). Οι εκπρόσωποι όλου σχεδόν του κλάδου του Γεωργίου Μόρμωρη, αδελφού του Μανόλη, κατέληξαν αρχηγοί των *stradioti* ήδη από την τελευταία δεκαετία της βενετικής κυριαρχίας του Ναυπλίου. Μερικοί δε απόγονοι διέπρεψαν σε «*parastradiotika*» επαγγέλματα. Ο Δομήνικος Μόρμωρης του Κορνηλίου έγινε διοικητής του Κάστρου της Ζακύνθου. Οι Μορμόρηδες αυτοί είχαν συγγενέψει με παρακλάδι των Μπούα του Ναυπλίου. Ο Μανόλης Μόρμωρης έγινε φημισμένος κυβερνήτης όλης της *στρατιάς* μισθοφόρων υπέων της Βενετίας και κατέλαβε για λογαριασμό της το Σοποτό και το Μαργαρίτι στον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο· ο Ιάκωβος Μόρμωρης διετέλεσε αρχηγός των *stradioti* και διερμηνέας της Βενετίας στην Πύλη, ο Ιωάννης έγινε περίφημος στρατιωτικός μηχανικός και σκοτώθηκε στα τείχη της Αμμοχώστου· ο Νατάλιος Μόρμωρης μετοίκησε στη Βενετία και πολέμησε στα βόρεια σύνορα του κράτους, διετέλεσε δε και πρόεδρος της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας (1544-1546).²⁸

Οι ακίνητες περιουσίες που μπορούσαν να σχηματιστούν από παραχωρήσεις εδαφών, επιβραβεύσεις για καλές υπηρεσίες αλλά και επενδύσεις, ήταν σημαντικές. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Πρόγονος Λουκίσσας, αρχηγός ομάδας 20 *stradioti* στο Ναύπλιο, που εντάσσεται στους «μέσης δυναμικής» αρχηγούς, διατηρούσε στην κατοχή του την εξής ακίνητη περιουσία: 40 στρέμματα στο Κρανίδι, άλλα τόσα περίπου στο Κιβέρι, έναν αδιευκρίνιστο αριθμό στρεμμάτων στο Πικέρνι και στην Κάπαρη, περιοχές της Ερμιονίδας· επίσης, κτήματα με ελιές στο Καστρί και στην περιοχή Άσπρη/Άσπρί, στο Κοκκινάρι, σε μια τοποθεσία που λεγόταν Φλάμπουρα. Δήλωνε, επίσης, δύο σπίτια και σημαντική ετήσια παραγωγή σε λάδι και χαρούπια (*carrobe*). Εκτός των κτημάτων αυτών που καλλιεργούσε τόσο η οικογένεια όσο και οι συγγενείς του αλλά και οικογένειες των στρατιωτών που είχε στην ομάδα των υπέων του, ο Λουκίσσας έπαιρνε και 32 βενετικά δουκάτα ετησίως ως *provisione* για τις πολεμικές υπηρεσίες του, τη στιγμή που οι μέσες απολαβές ενός απλού υπέα *stradioto* ήταν γύρω στα τέσσερα δουκάτα τον μήνα.²⁹

Πρέπει να διευκρινίσουμε εδώ ότι οι τίτλοι που παραχωρούνταν στους *stradioti*, δεν ήταν τίτλοι κυριότητας αλλά επικαρπίας, με δυνατότητα όμως κληρονομικής μεταβίβασης του εμπράγματος αυτού δικαιώματος στους απογόνους τους, με την προϋπόθεση ο αριθμός των *stradioti* που είχε υποχρεωθεί να παρέχει κάθε οικογένεια στη Βενετία να μένει σταθερός. Έτσι δημιουργούνταν μια σταθερή δεξαμενή προμήθειας πολεμιστών για τη Βενετία και

28. Μαυροειδή, *Συμβολή*, ό.π., σ. 179.

29. A.S.V., Senato, Mar, filza 37 (10 Μαΐου 1567). Η *provisione* ήταν ετήσιο επιμίσθιο που, ως ειδική αποζημίωση για κάποιες υπηρεσίες (και αργότερα ως εισοδηματικό βοήθημα), δεν ταυτιζόταν με τον μισθό του μισθοφόρου.

ένα ισχυρό κίνητρο για την αφοσίωση των *stradioti* απέναντί της. Βέβαια, τα επεισόδια παραβατικότητας δεν έλειπαν από την όλη διαδικασία. Οι Δήμας Σπιντζής και Θεόδωρος Μπούας συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν για πλαστογράφηση εγγράφων: είχαν κατασκευάσει τίτλους παραχώρησης στο όνομά τους χρησιμοποιώντας τη σφραγίδα του *Reggimento* (1507).³⁰ Άλλες φορές πάλι οι τοπικές αρχές αφαιρούσαν τους τίτλους κατοχής και τους απέδιδαν σε άλλους *stradioti*, πράττοντας νομότυπα ή κατόπιν δωροληψίας: ο στρατιώτης Γεώργιος Σκούρας είχε αμπέλια κοντά στις Λίμνες, τα οποία η Βενετία του τα αντικατέστησε με νέα στην περιοχή της Τίρυνθας. Λόγω όμως της μακρόχρονης απουσίας του από την πατρίδα, στα ιταλικά μέτωπα, οι διοικητικές αρχές τα παραχώρησαν σε άλλη οικογένεια στρατιώτη. Μάταια ο Σκούρας προσπαθούσε να αποδείξει, όταν γύρισε πίσω, ότι ο αξιωματούχος ενήργησε κακόβουλα.³¹

Όπως είναι αναμενόμενο, οι πραγματικότητες που δημιουργήσε η άλωση του 1453 και πολύ περισσότερο η εισβολή των Οθωμανών στον Μοριά, ήταν ο καταλύτης για τη βεβιασμένη αλλαγή της πολιτικής αναμονής που επεδείκνυε η Βενετία στο πρώτο μισό του 15ου αι. Η νέα ισοπέδωση του Άργους από τον Μαχμούτ πασά, το φθινόπωρο του 1463, στο μέσον του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (1462-1479), θα σημάνει νέα απορρόφηση μεγάλου αριθμού πολεμιστών από τα μέρη της Μάνης. Η κίνηση αυτή υπήρξε κίνηση επιβίωσης από την πλευρά της Βενετίας αλλά με το αρνητικό κλείσιμο του πολέμου γι' αυτήν θα αποδειχθεί μεγάλη παγίδα: η συνθήκη ειρήνης του 1479 προέβλεπε τον αφοπλισμό των *stradioti* και την παράδοση στους Τούρκους αρκετών περιοχών που κατείχαν οι Βενετοί, συμφωνίες που πυροδότησαν εκτεταμένη ανταρσία στον Μοριά και την επανάσταση του Κορκόδεϊλου Κλαδά. Από τους *stradioti* του Ναυπλίου μόνο δύο ομάδες συντάχθηκαν αρχικά μαζί του, εκείνες του Θεόδωρου Μπούα Γρίβα και του Μέξα Μποζίκη, αλλά ήλθαν γρήγορα σε διάσταση και επέστρεψαν στο Ναύπλιο συνεχίζοντας αυτόνομα το πλιάτσικο κατά των Τούρκων που έρχονταν να εντάξουν τις νέες περιοχές του Άργους στη δική τους επικράτεια. Το κλίμα απειθαρχίας είχε αγγίξει τη συρρικνωμένη κτήση και μάταια οι Βενετοί προσπαθούσαν να συλλάβουν τους αρχηγούς των εξεγερμένων. Τελικά απέμειναν να παρακολουθούν εξαντλημένοι τους Τούρκους να επιδίδονται σε ένα ατελείωτο κυνηγητό των ανεξέλεγκτων μισθοφόρων από τις πεδιάδες στα βουνά της Αργολίδας. Το μόνο που μπορούσε να κάνει η Βενετία ήταν να επικηρύξει τους πρωταιτίους, για να μη διακινδυνεύσει την πολύτιμη ειρήνη που μόλις είχε επιτύχει.³² Ο διπλωμάτης Giovanni

30. A.S.V., Capi del Consiglio di X, Lettere, busta 8bis, φ. 124 (24 Μαΐου 1507).

31. Στο ίδιο, filza 24, φ. 391 (14 Νοεμβρίου 1524).

32. Bartolomeo Minio provveditor e capitano a Napoli di Romania, *Dispacci*, στο: *Μνημεία*, τ. 6, ό.π., σ. 147-150, 154-156, 159-162, 168, 175, 184-195 [στο εξής: *Dispacci Minio*].

Dario ομολόγησε στον σουλτάνο την ανικανότητα της Βενετίας να ελέγξει τους πρώην μισθοφόρους της: «αν καταφέρουμε να ξεκάνουμε κάποιον», είπε κυνικά, «χιλιάδες άλλοι που είναι συνδεδεμένοι μαζί του με συγγένεια ή κάθε είδους σχέση εξεγείρονται και κάνουν χίλια κακά [...] και οι άνθρωποι στα χωριά που ζητήσαμε να συνεργαστούν υποκρίνονται ότι δεν γνωρίζουν πού κρύβεται ο Μποζίκης και ο συνεργός του, αυτός ο κανάγιας ο Μαυρομάτης, και αυτό είναι ακατανόητο αφού είχε πλουτίσει εις βάρος τους». Στις αιτιάσεις του σουλτάνου ότι οι τοπικοί αξιωματούχοι συγκαλύπτουν τα πρόσωπα αυτά επιτρέποντάς τους να ρημάζουν τις σοδειές της άλλης πλευράς, ο Dario περιορίστηκε να απαντήσει ότι θα φρόντιζε να επιβληθεί ο σεβασμός στις συνθήκες.³³

Η λύση που υιοθετήθηκε ήταν η μαζική μεταφορά των *stradioti* των κτήσεων στην Ιταλία, όπου θα υπηρετούσαν στον νέο πόλεμο που είχε ανοίξει η Βενετία, εναντίον των Γάλλων αυτή τη φορά. Είναι χαρακτηριστική η σκηνή της αποδημίας, όπως περιγράφεται από Βενετό αξιωματούχο, τον Μάιο του 1482: μετά από διαπραγματεύσεις που κράτησαν ώρες και είχαν ως αντίδωρο αμνηστία για τους ίδιους και προνόμια για τις οικογένειές τους, 300 από τους *stradioti* του Ναυπλίου συναίνεσαν στο να εκπατριστούν. Έφυγαν με πανηγυρικό τρόπο από το λιμάνι, ανήμερα του Πάσχα, για τη Ναύπακτο, όπου μετεπιβίβαστηκαν στα πλοία του βενετικού στόλου που θα τους πήγαιναν στην Ιταλία.³⁴ Πολύ λίγοι από αυτούς έμελλε να γυρίσουν πίσω. Το Ναύπλιο θα αντιμετώπιζε έναν νέο βενετοτουρκικό πόλεμο (1499-1503) με πολύ λιγότερους *stradioti*, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο Μέγας Μποζίκης, ο οποίος δεν είχε δεχθεί να φύγει. Σκοτώθηκε στην πολιορκία του Ναυπλίου (1500), όπως και πολλοί άλλοι από τον οίκο των Μούρμουρη.³⁵

Μια νέα συνθήκη ειρήνης έκλεισε και αυτόν τον πόλεμο. Οι διαπραγματεύσεις για τη διευθέτηση της συνοριακής γραμμής μεταξύ των οθωμανικών κτήσεων στον Μοριά και της Βενετίας, ιδίως στην περιοχή του Ναυπλίου, αποδείχθηκαν ιδιαίτερες δύσκολες. Διήρκεσαν τρία περίπου χρόνια και κατά το διάστημα αυτό οι τουρκικές πιέσεις για δημιουργία τετελεσμένων συναγωνίζονταν την απέλπιδα προσπάθεια των *stradioti* του Ναυπλίου να διατηρήσουν τα εδάφη που τους είχαν παραχωρηθεί. Στόχος των Τούρκων ήταν η *de facto* υπαρπαγή της ενδοχώρας του Ναυπλίου, των καλλιεργήσιμων εδαφών δηλαδή, η οποία θα είχε ως αποτέλεσμα την αποστέρηση της βενετικής κτήσης

33. A.S.V., Dispacci ambasciatori Constantinopoli, busta 1A (1484-1557), φ. 27α (2 Οκτωβρίου 1484) και φ. 30α (2 Νοεμβρίου 1484). Πρβλ. *Giovanni Dario, 22 Dispacci da Costantinopoli al doge Giovanni Mocenigo*, μτφρ. G. Calò, Corbo e Fiore eds, Βενετία 1992, σ. 114-115.

34. *Dispacci Minio*, σ. 162, 198-201 (24 Μαΐου 1482).

35. A.S.V., Senato, Mar, reg. 15, φ. 28r (18 Αυγούστου 1500): *Μνημεία*, τ. 7, Παρίσι 1888, σ. 59-60.

από τα αναγκαία μέσα επιβίωσης.³⁶ Αυτό τελικά έγινε. Δευτερευόντως, στόχος των Τούρκων ήταν και η απαλλαγή από την παρουσία των *stradioti*, που, ένεκα του αριθμού τους και των σχέσεών τους με τους πληθυσμούς στα τουρκοκρατούμενα εδάφη, λειτουργούσαν ως αξιόλογη αποτρεπτική δύναμη.

Σε εκτέλεση των συνοριακών διευθετήσεων, η Υψηλή Πύλη είχε αποστείλει τον Αλή πασά, ο στρατός του οποίου έσπευσε να στρατοπεδεύσει το φθινόπωρο του 1504 στην αργολική πεδιάδα, απέναντι ακριβώς από το Ναύπλιο. Το «νούμερο δύο της τουρκικής ιεραρχίας μετά τον σουλτάνο», όπως αυτοαποκαλούνταν, αξίωνε να εκκενωθούν οι εν λόγω περιοχές από τους κατοίκους τους, ειδάλλως θα ασκούσε βία.³⁷ Στις περιοχές εκείνες οι *stradioti* διατηρούσαν κτήματα, τα οποία καλλιεργούσαν με σιτηρά για τη συντήρηση των οικογενειών τους και είχαν δηλώσει ότι δεν επρόκειτο να τα εγκαταλείψουν. Ο καιρός της συγκομιδής σε ένα Ναύπλιο που είχε ζωτική ανάγκη για την προμήθεια σιτηρών, πλησίαζε και οι *stradioti* είχαν ξεκαθαρίσει ότι θα πήγαιναν να μαζέψουν την παραγωγή. Οι αρχές βρίσκονταν σε δίλημμα επί του πρακτέου, εφόσον από τη μια μεριά δεν έπρεπε να δώσουν την αφορμή που οι Τούρκοι ήθελαν για να τινάξουν τις συνθήκες στον αέρα και να εισβάλουν στο Ναύπλιο, και αφετέρου φοβούνταν ότι η δυσaréσκεια που θα προκαλούνταν στους *stradioti* θα επηρέαζε την άμυνα της πόλης. Οι οικονομικές προεκτάσεις της ασφυκτικής παρουσίας των Τούρκων φαίνονται στη δραματική αύξηση των τιμών των σιτηρών. Παρ' όλα αυτά, η εκκένωση των συνόρων προχώρησε. Οι *stradioti* εκτονώνονταν διενεργώντας πλιάτσικο στα γειτονικά οθωμανοκρατούμενα μέρη ή αυτομολούσαν στους Τούρκους ακολουθώντας τη μοίρα της γης που τους είχε αφαιρεθεί.³⁸

Μια από αυτές τις εξορμήσεις, στο Νίκλι της Τεγέας, υπήρξε πολύ επικίνδυνη.³⁹ Τον Μάιο του 1503 ο βεζίρης διαμαρτυρήθηκε στον απεσταλμένο της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη Andrea Gritti ότι εκατοντάδες *stradioti* είχαν αρπάξει ζώα, γεωργικά εργαλεία, σοδειές και ό,τι άλλο ήταν δυνατό να αξιοποιηθεί, από τιμαριώτες στην περιοχή του Νικλίου και τα είχαν μεταφέρει,

36. Διαφωτιστικές είναι οι διαπραγματεύσεις· βλ. *Dispacci Minio*, σ. 143 κ.ε. (ιδίως σ. 172-173).

37. A.S.V., Miscellanea, Documenti Turchi, busta 2, αρ. εγγράφου 158 (17 Σεπτεμβρίου 1504).

38. A.S.V., Capi del Consiglio di X, Lettere, Napoli di Romania, busta 294, χ.αρ., έγγραφο με ημερομηνία 15 Μαΐου 1503.

39. Είναι η αρχαία Αμύκλη, στην κοιλάδα του Αχλαδόκαμπου, διαφιλονικούμενη παλαιότερα από το Δεσποτάτο και τους Φράγκους, καθώς ήταν στα όρια των μεσαιωνικών επικρατειών τους. Βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, «Νίκλι-Μουχλί, οι δύο βυζαντινοί οικισμοί της Μεσαράς», *Πρακτικά Ε' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου για τον εορτασμό των 2.300 χρόνων της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 151-189.

μοιράζοντάς τα μεταξύ τους, στο Ναύπλιο. Ο Gritti είχε ομολογήσει ότι «η γενναιοδωρία και η απλοχεριά απέναντι σε αυτούς τους ανθρώπους είναι εθιμική από πλευράς Βενετίας», δήλωση που ασφαλώς δεν ηρέμησε την τουρκική πλευρά.⁴⁰ Το λεπτό αυτό ζήτημα ανατέθηκε στον Ναυπλιώτη Alvise Σεκουνδινό, ο οποίος, μαζί με τον capitano Ναυπλίου Marco Zen, διενήργησε τα δέοντα για να εντοπιστούν οι δράστες. Εντοπίστηκαν 400 *stradioti* που είχαν λάβει μέρος στις επιδρομές. Οι αρχηγοί τους υποσχέθηκαν να επιστρέψουν τα λάφυρα, όπερ και εγένετο. Ωστόσο, οι *stradioti*, εν μέρει πιεσμένοι από την πραγματική ανάγκη επιβίωσης και εν μέρει για λόγους εγωισμού, διεκδίκησαν αποζημίωση από τη Βενετία. Η τελευταία, ασκώντας αυτό που ο Gritti χαρακτήριζε «εθιμική ελευθεριότητα», κάλεσε τους αρχηγούς τιμώντας τη συνεργασία που επέδειξαν. Οι Δομήνικος και Ρεπούσης Μποζίκης αναγορεύτηκαν *Ιππότες του αγίου Μάρκου* σε πανηγυρική εκδήλωση στο δουκικό παλάτι. Επιπλέον, ορίστηκε να μοιραστούν 2.000 δουκάτα και σιτάρι στις οικογένειες όλων των *stradioti* του Ναυπλίου, τόσο των 400 που συμμετείχαν στα επεισόδια όσο και των λοιπών 200 που δεν είχαν συμμετάσχει. Από 16 δουκάτα τον μήνα ο μισθός των αρχηγών αυξήθηκε σε 25, ενώ χορηγήθηκε μισθός τεσσάρων δουκάτων τον μήνα στους ιππείς που υπηρετούσαν χωρίς μισθό.⁴¹

Είναι προφανές ότι η Βενετία ήταν εξίσου επιφυλακτική με τους *stradioti* όσο ήταν και με τους Τούρκους. Και δεν είχε και άδικο. Η ισχύς που αποκτούσαν κατά περίπτωση ορισμένοι αρχηγοί στρατιωτών, ακύρωνε στην πράξη κάθε δυνατότητα ελέγχου από τη διοίκηση και λειτουργούσε τελικά διαλυτικά για την κτήση. Στο Φανάρι της Αργοναυπλίας, μια οχυρή θέση που είχε χτυπηθεί το 1467 από τους Τούρκους, επικεφαλής αρχηγός των *stradioti* ήταν ο Δημήτριος Παλαιολόγος. Παρουσιάστηκε, λοιπόν, στις βενετικές αρχές το 1500 προτείνοντάς τους να επιδιορθώσει με δικά του έξοδα το φρούριο, υπό τον όρο να αναγνωριστούν τα δικαιώματα πάνω σε αυτό και στη γύρω περιοχή που επόπτευε, στον ίδιο και στους κληρονόμους του. Η Βενετία δέχθηκε τον διακανονισμό, περιορίζοντας όμως το κόστος των όποιων εργασιών στα 100 δουκάτα και επιφυλασσόμενη να διεκδικήσει τα κυριαρχικά της δικαιώματα στο φρούριο οποτεδήποτε το επιθυμήσει στο μέλλον.⁴² Η παραχώρηση αυτής της σημαντικότητας τοποθεσίας σε *stradioti* σήμαινε δύο πράγματα: αφενός την προϊούσα οικονομική και στρατιωτική αδυναμία της Βενετίας και αφετέ-

40. A.S.V., Senato, Deliberazioni Secreti, reg. 39, φ. 104r-105v (22 Μαΐου 1503).

41. Στο ίδιο, Deliberazioni Mar, reg. 16, φ. 55r-v (16 Μαρτίου 1504) και Consiglio di X, *Parti Miste*, filza 21, φ. 1 (2 Σεπτεμβρίου 1507).

42. A.S.V., Senato, Mar, reg. 15, φ. 32r (16 Ιουνίου 1500). Για την ακριβή τοποθεσία του φρουρίου βλ. τον χάρτη του Βενετού χαρτογράφου Giacomo Gastaldi, *Descrittione della Geografia Moderna di tutta la Grecia [...]*, G. F. Camocio, Βενετία 1566 (εκδόθηκε ως λυτό φύλλο).

ρου την αυξημένη σημασία και δύναμη που είχαν ήδη αποκτήσει οι *stradioti* στο εσωτερικό της κτήσης. Το χρονικό διάστημα από το 1500 έως το 1525 η επέκταση των *stradioti* Παλαιολόγων και των συγγενών τους, *stradioti* Αλμπέρτη, στην περιοχή του Δαμαλά Τροιζηνίας και πολύ περισσότερο στην Ερμιονίδα, ήταν θαυμαστική. Ο βάιλος Nicolò Giustignan διαμαρτυρόταν γιατί οι κύριοι (*signori* τους αποκαλούσε) του Καστριού και του Θερμυσίου, Παλαιολόγοι και Αλμπέρτη, «είχαν αποκτήσει πια τόση δύναμη, ώστε επέβαλλαν φόρους στους καλλιεργητές της περιοχής, όριζαν ποιος θα καταλάμβανε τα κατώτερα διοικητικά αξιώματα και γενικότερα λειτουργούσαν υπεράνω της βενετικής δικαιοδοσίας. Είχαν αгаστή συνεργασία με Αλβανούς των γύρω περιοχών και κανένας Βενετός δεν μπορούσε να περάσει με ασφάλεια, αν δεν συναινούσαν».⁴³ Τέλος, οι αλυκές του Θερμυσίου είχαν χαθεί προ πολλού για τους Βενετούς, τον έλεγχο των οποίων είχαν πάρει Ναυπλιώτες και Ελληνοαλβανοί χωρίς να καταβάλλουν φόρους, ήδη από το 1451.⁴⁴

Όπως και να έχει, μετά τη διευθέτηση των συνόρων μεταξύ Υψηλής Πύλης και Βενετίας (1506), το μέλλον της κτήσης είχε πλέον κριθεί. Ο προνοητής Bartolomeo Minio σημείωνε θλιμμένα ότι «η Πύλη θέλησε να πνίξει το Ναύπλιο χρησιμοποιώντας ως σκονί τα σύνορά του [...]. Στόχος της ήταν να αποψιλώσει πληθυσμιακά την πόλη».⁴⁵ Το είχε κι αυτό καταφέρει. Οικογένειες στρατιωτών, δίχως πλέον πόρο ζωής, κατέφευγαν στις όμορες τουρκοκρατούμενες περιοχές ή στα γύρω νησιά. Οι εμπορικοί δρόμοι της ενδοχώρας είχαν κλείσει –το εμπόριο διακινούνταν στα παράλια, αλλά εκεί ήταν εκτεθειμένο στις πειρατικές επιδρομές. Το Ναύπλιο, πολλαπλά τραυματισμένο από την πολιορκία του 1499, δεν είχε ουσιαστικά ενδοχώρα να καλλιεργήσει, να συντηρηθεί, να μετακινηθεί. Οι κοινωνικές εντάσεις ήταν δεδομένες. Τα σύνορα ήταν μια επικίνδυνη, ασταθής γραμμή. Μια σειρά ανέκων αξιωματούχων συμπλήρωνε την οικτρή εικόνα.

Σταδιακά, η άμυνα του Ναυπλίου έφτασε στο σημείο να στηρίζεται ολοκληρωτικά στις λίγες εκατοντάδες *stradioti provisionati* που «ήταν οι μόνοι που φοβούνταν οι Τούρκοι».⁴⁶ Η ομόνοια όμως ήταν πολυτέλεια για το στράτευμα εξαιτίας των διακρίσεων στο είδος και στο ποσοστό της γης που επεφύλασσε για κάθε ομάδα η πραγματικότητα της ανυπαρξίας ενδοχώρας. Οι πολυαριθμότεροι από τους Έλληνες Αλβανοί στρατιώτες είχαν περιοριστεί

43. Έκθεση του Nicolò Giustignan· βλ. *Μνημεία*, τ. 6, ό.π., σ. 246-247. Πρβλ. και την Έκθεση του bailo et capitano Victor Diedo (27 Νοεμβρίου 1529), στο *ίδιο*, σ. 254.

44. A.S.V., Senato, Mar, reg. 4, φ. 80r (26 Ιουλίου 1451), πρεσβεία Ναυπλίου [*Ad nonum*].

45. Στο *ίδιο*, reg. 16, φ. 120r-122r (27 Ιουνίου 1506).

46. Έκθεση του Nicolò Giustignan (Αύγουστος του 1525)· βλ. *Μνημεία*, τ. 6, ό.π., σ. 244.

σε χαμηλής ποιότητας καλλιεργήσιμη δημόσια γη. Όμως το μόνο που είχε μείνει για καλλιέργεια ήταν κτήματα με αμπέλια· ελάχιστα ήταν τα σιτηρά των Ναυπλιωτών, οι οποίοι αναγκάζονταν να συνάπτουν αγροληψίες σε χωράφια που αποτελούσαν τιμάριο κάποιου Τούρκου σπαχή, για να καλύπτουν τις καθημερινές τους ανάγκες. Ουσιαστικά οι 8.249 κάτοικοι εξαρτώνταν από τις εισαγωγές σιτηρών από τα τουρκοκρατούμενα εδάφη του Μοριά. «Αν γινόταν πολιορκία», όπως το είχε θέσει ο βάιλος Giustignan, «θα πέθαιναν όλοι από την πείνα προτού να πέσει η πόλη».⁴⁷

Το 1529 ο βάιλος Victor Diedo απηύθυνε έκκληση να μετατεθούν οι Ναυπλιώτες *stradioti* που υπηρετούσαν σε άλλα μέτωπα στην Ιταλία και στη Δαλματία, πίσω στο Ναύπλιο. Πρόφτασαν να γυρίσουν μόνο ορισμένοι Μποζίκηδες, οι Πλατανίτη, οι Μάνεση, μερικοί από τους Ανδρομίδα, οι Αργίτες και ορισμένοι Παλαιολόγοι –κατά πολύ λιγότεροι από όσους είχαν φύγει. Όσοι *stradioti* δεν είχαν εκπατρίστεί το 1480, τις περισσότερες φορές εμφανίζονταν στις *μόστρες* χωρίς πολεμικά άλογα και οπλισμό, εφόσον δεν μπορούσαν να διαθέσουν χρήματα για όλα αυτά. Ανίκανοι να συγκρατηθούν, περιμένοντας τις ελάχιστες πληρωμές τους, επιδίδονταν στη ληστεία διενεργώντας επιδρομές στα τουρκικά εδάφη ή ακόμα και στο εσωτερικό.⁴⁸ Όσοι δεν διέθεταν πια γη ήταν εξαθλιωμένοι. Όμως κι εκείνους που διέθεταν, οι Βενετοί αξιωματούχοι τους υποχρέωναν να πληρώσουν το *γήμορο* και να κάνουν αγγαρείες, εφόσον δεν εκπλήρωναν τα καθήκοντά τους.⁴⁹

Σε γράμμα των τεσσάρων φρουράρχων του Ναυπλίου, ένα χρόνο πριν από την παράδοση της πόλης, οι αιτιάσεις για ανεπάρκεια των Βενετών υπευθύνων διαδέχονταν τις εκκλήσεις για ανακοπή της πληθυσμιακής αιμορραγίας που θα έφερνε την καταστροφή. Είναι η μοναδική ίσως φορά που γίνεται λόγος για συντονισμό όλων των κατοίκων υπέρ ενός απελπισμένου αγώνα, αλλά όλα αυτά «είναι μάταια», έλεγαν οι αξιωματικοί, «αφού είμαστε όπως οι τυφλοί χωρίς οδηγό».⁵⁰ Οι αξιωματούχοι θα είχαν ψυχανεμιστεί την αλλαγή επί το συντηρητικότερο στους εσωτερικούς πολιτικούς συσχετισμούς στη μητρόπολη, που υπαγόρευσε τελικά την απόσυρση της Βενετίας από το Ναύπλιο. Κατά την παράδοση, ο ναύαρχος Mocenigo κάλεσε τους τελευταίους *stradioti* του Ναυπλίου να τον ακολουθήσουν, δηλώνοντας ότι ο πόλεμος δεν τελείωσε

47. Στο *ίδιο*, σ. 245.

48. A.S.V., Consiglio di X, Parti Secrete, filza 3, χα.ρ., έγγραφο με ημερομηνία 15 Φεβρουαρίου 1532.

49. *Μνημεία*, τ. 6, ό.π., σ. 250, 252-253.

50. A.S.V., Capi del Consiglio di X, Lettere di rettori, busta 307, επιστολή με ημερομηνία 14 Φεβρουαρίου 1539. Πρβλ. και την άρνηση των Βενετών να αναλάβουν καθήκοντα και τα εμπόδια που προέκυψαν: A.S.V., Maggior Consiglio, Deliberazioni, reg. 27 (Novus), φ. 11r, 21v, 33v, 47r, 58r, 79r.

και ότι η ελευθερία τους εξασφαλιζόταν από τα βενετικά όπλα, ακόμα κι αν έχαναν την πατρίδα τους.⁵¹

Τον Νοέμβριο του 1540 ο βενετικός στόλος μπήκε για τελευταία φορά στο Ναύπλιο για να παραλάβει τους *stradioti* και τις οικογένειές τους. Με πρώτο καταφύγιο την Κρήτη, πολλοί από αυτούς κατέληξαν στην Κύπρο. Μονότονες είναι οι εκκλήσεις στους στις πάμπολλες αιτήσεις προς τη Βενετία *di far una compagnia di miei compatrioti*, να ενταχθούν δηλαδή σε ναυπλιώτικες ομάδες. Ο Δημήτρης Κατέλλος ξεκίνησε έτσι για την Κύπρο με τους ιππείς του, Δημήτριο Μάνεση, Μανουήλ Μποζίκη, Γιώργο Ραμουσσάτη και τους αδελφούς Παλαιολόγους.⁵² Η μνήμη της αγαπημένης πατρίδας (*amatissima patria*) επέζησε και στις επόμενες γενιές *stradioti*, όπως και η ταυτότητα του «Ναυπλιώτη» αποτελούσε πρόκριμα για την ένταξη στην Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας, πέρα από κάθε ιδιαίτερη προέλευση.

Χαρακτηριστική μαρτυρία αποτελεί η γνωστή εικόνα της Δέησης, την οποία αφιέρωσαν τα αδέρφια *stradioti* Ιωάννης και Γεώργιος Μάνεσης, οι γιοι του Κομίνη, ελληνοαλβανικής καταγωγής, στον ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία, ανήμερα της εορτής του προστάτη των στρατιωτών αγίου Γεωργίου (21 Απριλίου 1546). Στο βάθος της αφιερωματικής παράστασης εικονίζεται ένα χαρακτηριστικό τοπίο, το οποίο όμως έχει διαφύγει της προσοχής στη βιβλιογραφία.⁵³ Πρόκειται ασφαλώς για το Ναύπλιο, όπως θα φαινόταν από την πλευρά της ακτής, εκεί από όπου περνά η σημερινή λεωφόρος Ναυπλίου – Νέας Κίου: διακρίνεται καθαρά το Μπούρτζι και οι τρεις πύργοι της πόλης, πίσω από τη φιογούρα του στρατιώτη στην αριστερή γωνία (εικ. 1).

Η παραγγελία της εικόνας έγινε με κίνητρο, πέρα από την ευσέβεια των αφιερωτών, την υπόμνηση της πατρώας γης. Αυτή η μνήμη συνδέει τις πατρίδες των *stradioti* με τους τόπους της αποδημίας τους. Πρόκειται για μια πατρίδα που εξιδανικεύτηκε απωθώντας στη λήθη τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις μικροομάδες, θολώνοντας τα όρια της ιδιοκτησίας, προτάσσοντας τις κοινές πολιτισμικές αναφορές και την απόφαση για συμμετοχή στην κοινή μοίρα μέσα στον χρόνο.

51. M.-A. Laugier, *Histoire de la République de Venise, depuis sa fondation jusqu' à présent*, τ. 10, N. B. Duchesne puis chez la veuve Duchesne, Παρίσι 1766, σ. 13.

52. A.S.V., Senato, Mar, filza 32, χ.αρ., έγγραφο συνημμένο σε απόφαση με ημερομηνία 22 Μαρτίου 1565.

53. M. Chatzidakis, *Icons of Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 1962, αρ. 8, πίν. 6 και 8. Για την ταυτότητα του ζωγράφου βλ. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, το σχετικό λήμμα στον κατάλογο *Ελ Γκρέκο. Ταυτότητα και μεταμόρφωση. Κρήτη. Ιταλία. Ισπανία*, επιμ. J. Alvarez Lopera, Skira, Μιλάνο 1999, σ. 347-349. Για τον Γεώργιο Μάνεση βλ. Μαυροειδή, *Συμβολή*, ό.π., σ. 110.

KATERINA B. KORRÈ

NAPOLI DI ROMANIA DEGLI STRADIOTI:
HOW THE STRUGGLE FOR POSSESSION IS TRANSFORMED
INTO FATHERLAND (15TH-16TH C.)

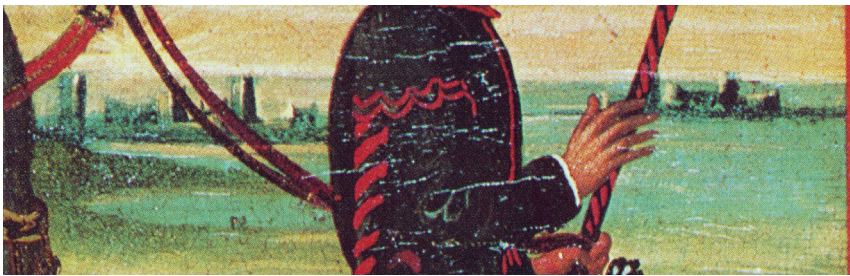
According to the *suppliche*, that is the formal appeals of various nature which the mercenary cavalry of the 16th century called *stradioti* addressed to Venetian authorities, *Napoli di Romania* (Nafpio) is their ancestral homeland. However, most of these people were not natives but settlers, of Greek or Albanian origin. They settled in Venetian occupied territories of Peloponnese in exactly the same way their ancestors had colonized the lands which once upon a time constituted the domain of the Despotate of Morea, in the early 15th century.

The settlement of this type of emigrants from which the Venetians could recruit mercenary troops of the light cavalymen type served as a tool for fiscal and security purposes.

By combining the pieces of information that the Venetian archival sources give us, we make an effort to unveil the ways by which the sense of the “homeland” is evolved. Our point of view is that the process passes through the open, extroverted orientation of the Albanian origin groups as well as the struggle of gaining land in order to survive in the first place and as a point of self determination in a second level. We follow the examples of certain types of *stradioti*, such as those coming from the social class of the *nobili* (Mormori, Paleologi, Boccali) as well as those who are the leaders of the Albanian origin tribes and the local *stratiotai*, people coming from the lower social groups who were entering the Venetian army hoping to end up well respected farmers. Social alliances and internal conflicts in the micro-community of the *stradioti* concerned always the land possession. As time went by, it was that feeling of belonging to a place that nourished the sense of “home” for these people who started as adversaries but ended up compatriots of a lost land.

Παράρτημα εικόνων

Εικόνα της *Δεήσεως* (1546) –και λεπτομέρεια– από κάρτα του Μουσείου Εικόνων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας. Δημοσιεύεται με την άδεια του Ινστιτούτου.